

המחלקת לחינוך
אוניברסיטת בן-גוריון בנגב

This project is funded by the European Union.

מדריך הוראה לרמדאן, לעיד אל-פיטר

ולסיפור "בעקבות פֶאטְמָה" כתבה: רחל הרציון

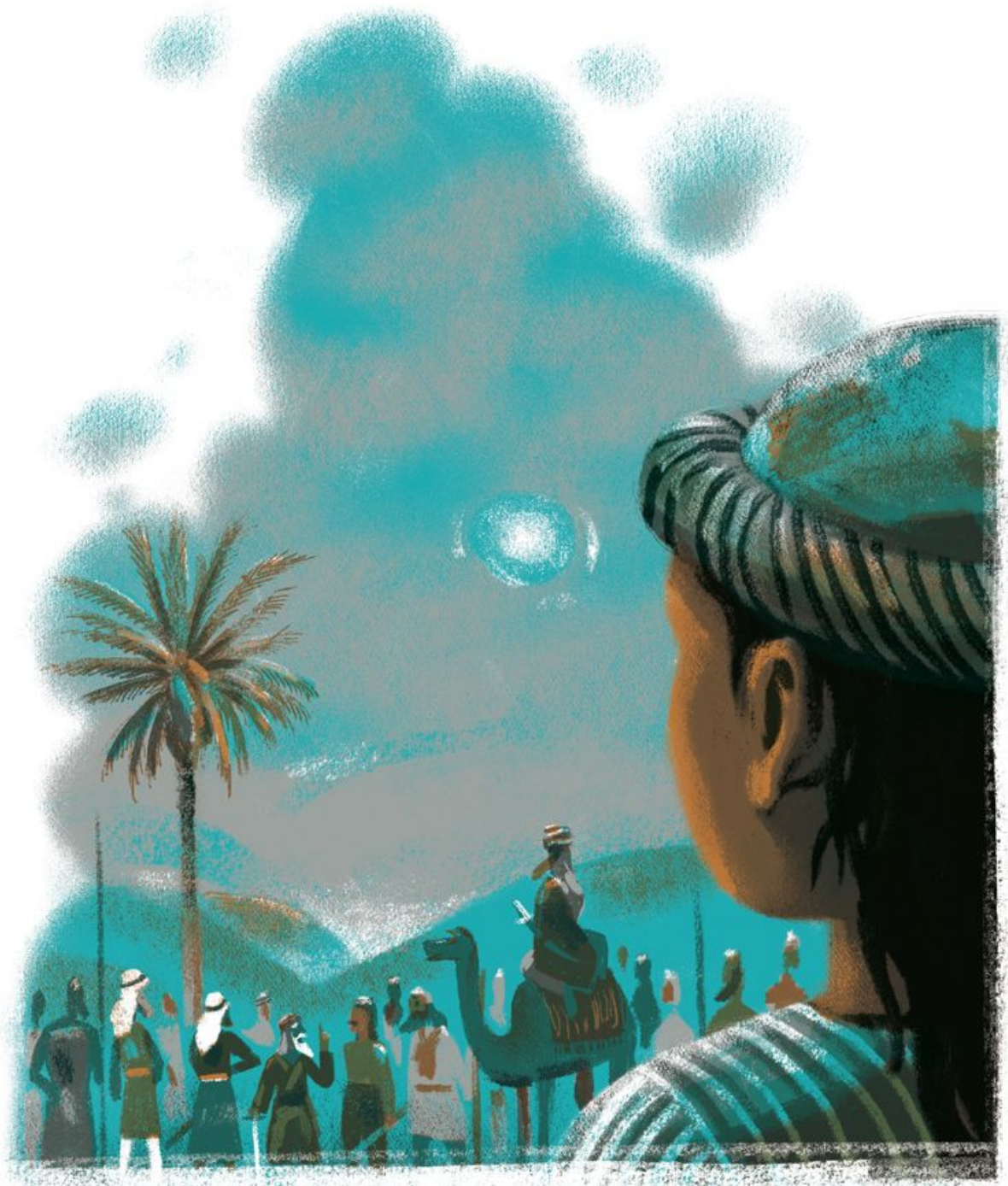
מבוא

הסיפור מזמין אותנו להתלוות למסע "בעקבות פֶאטְמָה" ושבט הנוודים שאליו השתייכה - מסע המתחיל בימים הראשונים של צום הרמדאן ומסתיים בחג עיד אלפיטר. המסע מתרחש במעבר מנווה מדבר אחד שבו חי השבט עד שנגמרו בו המים, לנווה מדבר אחר, שבו יחיו עד שגם אותו יעזבו. אנחנו, הקוראים/ות, מצטרפים/ות לפֶאטְמָה ברגע הפרידה מהנווה, שהיה "סואן ושוקק חיים, גדוש אוהלים", והפך ל"אוקיינוס אינסופי של חול מדברי לזהט", ומתוודעים להתארגנות למסע החיפוש בשעות שלפני זריחת השמש.

למסע במדבר משמעויות רבות, והסיפור פותח ערוצים ומעמיק ברבדים רבים בחקר שאלת משמעות המסע: האם זה מסע התבגרות אישי של פֶאטְמָה? האם זה מסע של פרידה ממנהיג השיירה והסמכה של מנהיג/ה אחר/ת? האם זה מסע של שינוי בעמדות ובמוסכמות של חמולה/קהילה ביחס למסורת המקובלת? מה תפקיד המנהיג במסע? מה תפקידן של הנשים במסע ומהו תפקידם של הגברים? מדוע מיקמה הסופרת את המסע דווקא במדבר? ועוד.

כל אחת מהשאלות מתקשרת גם לעובדה שהמסע מתחיל בימים הראשונים של צום הרמדאן ומסתיים בעיד אלפיטר. זמן ההתרחשות מכתוב את ההתנהגות במהלך המסע, על פי מנהגי חודש הרמדאן, מהותו ומשמעותו.

מלבד הקשר הישיר לעלילה ולרמדאן, השאלות שהסיפור פותח בקשר למסע מזמנות התייחסות גם לרבדים רעיוניים-קיומיים המשותפים לכל בני האדם, וכל תרבות נותנת להם מענים שונים, בצומתי חגים ואירועים בלוח השנה או בחיי היומיום:
איך ידע אדם מהי הדרך הנכונה עבורו?
מהי הדרך הנכונה להנהיג?
מה הופך איש/אישה בשבט למנהיג/ה?
מהם צומתי המבחן של מנהיג/ה?
מה משמעות הצום בתרבויות שונות?
מה האור בחייו של אדם או בתפיסתה של תרבות מסוימת?
מה המשמעות של מגדר כמוסכמה חברתית וכיצד היא עשויה להשתנות?
האם אפשר לנדוד ממקום למקום ובו בזמן להיות יציב מבחינה רוחנית, רגשית, מנטלית? מה יכול לאפשר זאת?

איור: אסף בן ארוש
הסיפור "בעקבות פאטמה" מוער במידע

"כמו כל האנשים שצמים בחודש הרמדאן"

ציון הזמן "חודש הרמדאן" ממקם את זמן העלילה בחודש החשוב ביותר בשנה המוסלמית החודש התשיעי ולמצווה המרכזית ברמדאן, הצום -- אחת מחמש המצוות החשובות ביותר באסלאם, שהן: **שהאדה** – העדות, כלומר החובה להצהיר על דבקות בעיקרי האמונה של האסלאם.

צִלַּאת – תפילה

זכאת – צדקה

צום – צום

חג' – העלייה לרגל למכה ולאתרים מקודשים סביבה.

בגישות המתבוננות על המצוות רק על פי המסורת, מצוות אלה הן בין האדם לאלוהים, אולם ניתן לראות בהן מצוות שבין אדם לחברו, מצוות שיוצרות קשר בין המקיימים אותן, במסגרת המשפחה, ליד החברים או במרחב הציבורי, ובוודאי המצווה של צדקה שנעשית למען האחר. התפילה מאפשרת לאדם להתנתק מסביבתו המיידית ולהתכנס בעצמו. בו בזמן, גם כאשר התפילה נאמרת ביחידות, המתפלל יודע שעוד מאות מיליוני מאמינים בכל רחבי העולם אומרים את אותן מילים בדיוק, הנאמרות כבר מאות שנים ומשיכו להיאמר גם בעתיד. אצל היחיד נוצרת כך תחושת שייכות הזדהות וקשר עם הקולקטיב, והיא חוצה גבולות פיזיים והיסטוריים של זמן ומקום ומחברת אותו לדורות הקודמים ולדורות הבאים, על אחת כמה וכמה כאשר מתפללים בציבור ביום שישי במסגד. המאמין היחיד יכול להרגיש חלק ממשוהו שגדול ממנו בהרבה, החורג מקיומו הפיזי המוגבל ומן ההיסטוריה הפרטית שלו, והבעיות היומיומיות מקבלות כך פרופורציה אחרת מאשר כאשר חיים ללא פרקטיקה דתית. כך גם לגבי מצוות שהאדה, הצום והחג': לכל אחת מהן יש מצד אחד ממדים אישיים של התמודדות עם קשיים ופיתוח עצמי, ומצד שני ממדים חברתיים של יצירת תחושת שייכות והזדהות עם קהילת מאמינים עצומה.

מצוות הצום, כמוקד חודש הרמדאן, מופיעה בקוראן בסורת אלבקה (סורת הפרה (2), פסוק 185):

"חודש רמדאן הוא אשר הורד בו הקוראן ממרומים למען יביא לאנשים הדרכה ואותות נהירים המעידים על דרך הישר ועל הישועה. על כל אחד מכם הנוכח בביתו בחודש זה לצום בו, ועל החולה או הנוסע בדרך לצום מספר ימים אחרים" (בתרגום אורי רובין).

מיקום העלילה בחודש הרמדאן מאיר את כל ההתרחשות בסיפור במשמעויות הנגזרות מחודש הרמדאן ומהאירועים המרכזיים בו:

- לילת אלקדך – המצוין בליל ה-27 ברמדאן והוא שיאו של החודש, שבו על פי המסורת הורד הקוראן מהשמים, ובו נפתחים שערי שמים ונענות משאלות לבם של המאמינים.
- עיד אלפיטר – חג שבירת הצום, הנמשך שלושה ימים בסוף חודש הצום, הוא החג המצוין את סוף חודש הרמדאן. החג נחוג בשמחה יתרה והמאמינים מביעים תודה לאל על כך שסיימו את הצום.

ביום הראשון של החג, לפני תפילת עיד אלפיטר, על כל מוסלמי לתת צדקה מיוחדת הקרויה "זכאת אלפיטר", אשר על פי המסורת המוסלמית היא מכפרת על חטאים שבוצעו בשוגג בימי הצום. כספי הצדקה הם קודש לעניי הקהילה, וזהו ההיבט החברתי של החג. בחג מתקיימת תפילה משותפת הכוללת דרשה ממושכת.

על פי המסורת, עיד אלפיטר הוא "יום הפרס", שבו חוגגים את התגמול והפרסים שמחלק האל למאמיניו שצמו ומילאו את מצוותיו באדיקות. רבים מבקרים אצל קרובי משפחה, מבליים בחיק הטבע ונהנים מהמאכלים. בחג כולם מברכים איש את רעהו בברכת "עיד סעיד" ("חג שמח"), ועונים: "אללהו אכרם" ("אלוהים הוא הנדיב מכולם"). במהלך הרמדאן מברכים בברכת "רמדאן פרים" ("רמדאן נדיב וטוב") ועונים באותו אופן: "אללהו אכרם".

בערב של כל יום צום מקיימים את ארוחת האפֶטָאר, הארוחה השוברת את הצום. הארוחה נערכת לאחר תפילת המגרב, בעת שקיעת השמש. יש הנוהגים לאכול את האפטאר במסגרת קהילתית. הענקת ארוחת אפטאר לזולת נחשבת צדקה מתגמלת ומזמנת ללכת בדרכו של הנביא מוחמד.

לפנות בוקר, לפני תחילת הצום, אוכלים ארוחה שמאפשרת לצמים להחזיק מעמד במשך היום. באותה שעה נשמעים ברחובות התופים של אלמוסחראתי (הכרוז) כשהוא קורא: "אַצְחָא יֵא נְאִיִּם וְחַד א-דְאִיִּם" ("עורו הנָּמִים, אחד האלוהים"). קראו עוד על "יממה בירושלים המזרחית בחדש המקודש".

מלבד הצום, בשעות היום אסור גם לעשן ולקיים יחסי אישות. ההימנעויות הללו מגלמות את היכולת להתגבר על צורכי הגוף ולחזקה. הן מייצרות חוויה שמדמה ולו לזמן קצר את רעבם של העניים, ולכן מזמנת הזדהות עם סבלם. מוסלמים שאינם יכולים לקיים את מצוות הצום מצוֹיִם לאכול במהלך היום בצנעה, כדי לא לפגוע ברגשותיהם של אחרים.

כל הדתות המונותאיסטיות קבעו דרכים של תשובה, כפרה, חרטה ותיקון למאמינים, והצום הוא אחת מהן: ביהדות המקראית עמד הקורבן במרכז עשיית התיקון, ולאחר הפסקת הקורבנות באו התפילות, שהמרכזיות ביניהן הן הסליחות בתפילות של ראש השנה ויום הכיפורים. הנצרות שמה במרכז התיאולוגיה שלה את הקורבן של ישוע בן האלוהים על ידי אביו, קורבן המכפר על עוונות המאמינים, והאסלאם קידש את הצום ברמדאן ובחג הקורבן. הדמיון בין היהדות לאסלאם קיים גם במנהגים אחרים: הארוחה המפסקת הדומה במשמעותה לארוחת "אמסאכ" או "צחור", הברכות המיוחדות, הביקורים המשפחתיים, הצדקה לעניים ועוד.

הצום מצוין כדרך בריאה לחיים ביחס להתנהלות הפיזית, הנפשית והרוחנית בתרבויות שונות, לא רק בדתות המונותאיסטיות. יש המשערים שהצום נותן מענה לצורך להתנקות מתחושת החטא באמצעות התנקות פיזית, ובכך לזכות בכפרה ומחילה ולפתוח דף חדש במערכות היחסים בין אדם לאלוהים ובין אדם לאדם. אחרים רואים בו פרקטיקה שמטפחת את היכולת לעמוד מול הצרכים הפיזיים הבסיסיים ביותר בלי להיכנע להם ובכך להתחזק מנטלית. **ההבדלים בצום** מתבטאים בהשקפת החיים ובעשייה.

"עד שבשעות הצהריים בערה כאש יוקדת"

מקור השם "רמדאן" בשורש הערבי *رمض*, הקרוב למילה העברית "רמץ" - שירי גחלים. נראה שבתקופה שקדמה לאסלאם, שבה היו מעבירים את השנה, חודש זה חל בשיא הקיץ. בשל מאפייניו של הלוח המוסלמי כיום, החודש עשוי לחול בכל עונות השנה, שכן יחסית ללוח הגרגוריאני השמשי, תאריך הרמדאן נע אחורה 11 יום בכל שנה, ומשלים סיבוב מלא סביב עונות השנה כל 33 שנה. בנוסף, אף שלוח השנה העברי והלוח המוסלמי הם ירחיים, כאשר השנה העברית מעוברת, הרמדאן זז חודש שלם לאחור יחסית ללוח העברי. כמו כל חודשי הלוח המוסלמי, תחילתו וסופו של הרמדאן נקבעים לפי מולד הירח הנראה, ולכן קשה לצפות מראש מתי בדיוק הוא יתחיל. כמו כן עשויים להיות הבדלים של יום או יומיים בין מדינות שונות. אורך הצום נקבע על פי השמש: יום הצום מתחיל בזריחה ומסתיים בשקיעה.

---< קראו עוד על [לוחות השנה בשלוש הדתות המונותאיסטיות](#)

"כמו כל בני השבט, גברים ונשים כאחד, חלקה פאטמה כבוד גדול לסבה"

המבנה השבטי והחברתי, המוצא וההשתייכות חשובים מאוד בחברה הבדווית. השבט הוא איגוד של משפחות, והוא מהווה את היחידה הבסיסית שכל פרט משתייך אליה. השבט הוא חברה מאוחדת ומסודרת שמורכבת מקיבוצים חברתיים קטנים, שכל אחד מהם הוא יחידה המורכבת מכמה בתי אב. בני השבט נעים, חונים ורועים את הצאן ביחד. כאשר הם מתיישבים במקום קבע הם מעבדים את האדמות ביחד, בתיאום מלא ביניהם, ותחת מרותו של הַשִּׁיח', ראש השבט. הַשִּׁיח' הוא המנהיג והמושל בשבט והוא הפוסק האחרון בכל עניין. בעת מלחמה עליו ועל בניו לעמוד בראש המערכה בגבורה ובאומץ, ובעת שלום הוא שופט עליון ומנהיג את בני שבטו בנדידתם למקומות מרעה.

המסורת הבדווית הציבה תנאים ל"משיח'ה" (מנהיגות). על הַשִּׁיח' להיות בריא, חזק וגיבור למופת, הוא מכיר את חוקי הקוראן וממלא תפקיד של שופט. ראש השבט מוביל את השבט במלחמות, מיישב

מחלוקות, מקבל פני משלחות ומארח. ביתו הוא מעין אוהל ענקי שבו מתאספים נכבדי העם והשיח'ים של שבטים אחרים מדי ערב, על מנת לדון בענייני השבט. אם מתברר שהשיח' אינו מוכשר לתפקיד, ייבחר אדם אחר למלא את תפקידו בעת מלחמה. אם אינו יכול לשפוט או אם נמצא אדם מנוסה ממנו בשבט, תפקיד השיפוט ניתן לאותו אדם. אדם העונה על התנאים נעשה **ראש שבט, שיח'**, אבל בפועל במרבית המקרים ה"משיח'ה" עברה בירושה. רק במקרים נדירים השתלט על השבט אחד מהאנשים החזקים בו.

"הנאקה סירבה לזוז ובכתה ליד הקבר במשך שלושה ימים תמימים"

בערבית שגורים פתגמים רבים על גמלים, ויש כמאה שמות שונים לגמל בהתאם לגילו, תפקידו ותכונותיו. רוב המשוררים המפורסמים בתקופה הקדם-אסלאמית פתחו את שירתם בתיאור הגמל ודבריו שבח לתכונותיו.

לתופעת הדמעות של הנאקות בעקבות מות בן זוגן לא נמצא אישור מדעי, אולם שבטי נוודים, שהגמלים והנאקות ממלאים תפקיד מרכזי בחייהם, מחזיקים באמונה שהנאקות אכן מזילות דמעות עצב. השאלה בדבר דמעות הנאקה כתופעה ביולוגית חזרה ונשאלה גם בעקבות סרטם המרגש של ביימבסורן דאבה ולואיג'י פלורני, שני סטודנטים מבית הספר לקולנוע במינכן, "דמעות של גמל". בסרט, המתרחש במונגוליה, נראית הנאקה מזילה דמעות לאחר מות ראש המשפחה. גיבור הסרט, הילד שמגדל את הנאקה, מנסה לשווא לנחמה, בעוד בני המשפחה, דמויות קשות ומאופקות, ממשיכים בחייהם בלי להזיל דמעה על הפרידה הקשה.

הסיפור "בעקבות פאטמה" מוער בהיבטים דידקטיים

יעדים אפשריים להוראת הסיפור וחג הרמדאן:

1. לקשר בין הרמדאן לבין המסע במדבר ברובד העלילה ובהיבט המטפורי והסמלי – מה משמעות המסע עבור פאטמה, בני שבטה ולבני אדם בכלל. משמעות הרמדאן כמסע אישי וקהילתי-חברתי, משמעותם של מסעות כפי שהם מסופרים במקורות של הדתות השונות, כמו מסעו של אברהם מאור כשדים לארץ כנען, מסעם של בני ישראל במדבר, מסעו של מוחמד ממכה למדינה (المدينة), מסעו של ישוע בדרך הייסורים ועוד. גם בימינו ניתן להתייחס למסעות דתיים וחילוניים, ואולי לא לראות בהם שני דברים נבדלים אלא צורות שונות של תהליכי שינוי מכוונים, הן ברמה האישית והן ברמה הקבוצתית. ניתן לדבר על מסעות של צעירים בתהליך התבגרותם – מסע כטקס התבגרות.
2. לבחון את מנהגי הרמדאן ועיד אלפיטר המקבלים ביטוי בסיפור – מנהגים המזמנים את יישום ערכי החג ביחסים בין אדם לאלוהיו ו/או בין אדם לעצמו ובין אדם לאדם, ואת הקשר בין יחסים אלה. ניתן לקשר בין החג המוסלמי לבין חגים בתרבויות דתיות אחרות הקרובים בערכיהם לערכי הרמדאן ועיד אלפיטר, בעבר ובימינו.
3. לעקוב אחר מסע התבגרותה של פאטמה, גיבורת הסיפור, מילדה עם אופני חשיבה והתנהגות מיוחדים למובילת השבט ליעדו – נווה המדבר. לקשר בין תהליך התבגרותה במסגרת שבטה ותרבותה לבין התהליך "מילדות לבגרות" של כל נערה/ה בתרבותו, בעבר וכיום.
4. לעקוב אחר מסע השבט, לא רק ממקום למקום אלא גם ממנהיג אחד למנהיגה הבאה, ממנהיגות מסורתית למנהיגות ייחודית. לבחון את המאפיינים של מנהיג השבט ומשמעותו בחיי השבט ואת המעבר ממנהיגות מסורתית של גבר בא בימים למנהיגות של נערה צעירה, בניגוד למוסכמות. להכיר את הדימוי ואת המאפיינים הרצויים של מנהיג בהקשר התרבותי וההיסטורי כפי שהם מוצגים בסיפור ולהשוותם לדימוי ולמאפיינים הרצויים של מנהיגים/ות בימינו.

5. לבחון את משמעות מושג האור ברמדאן, בדת האסלאם, בתרבויות מונותאיסטיות ובתרבויות אחרות שאינן מונותאיסטיות. להתייחס למשמעויות של אור בסיפורי עם, באגדות ובאמירות עממיות.

הצעות לשאלות חקרניות כנקודות מבט לניתוח הסיפור

מיהי פֶּאטְמָה? מהי המשמעות של דמותה בסיפור?

בפגישה הראשונה עם פֶּאטְמָה אנחנו מתוודעים לכמה ממאפייני דמותה. בהמשך הסיפור יתגלו מאפיינים אלה כמשמעותיים להתפתחותה כמנהיגת השיירה במקום סבה שנפטר. "פֶּאטְמָה טיפסה במיומנות על דבשת הגמל" - מיומנויות קיום במדבר. פֶּאטְמָה רגישה למתרחש סביבה, ורגע לפני שהשיירה יוצאת לדרכה היא "ניצלה את ההזדמנות כדי להעיף מבט עצוב על המקום השומם". היא מעשית ואחראית, וכאשר השמש יוקדת היא זוכרת להשקות את אחיה הקטן; ויש בה גם היבט רגשי ילדותי שמתבטא ביכולתה ליהנות תחת השמש הקופחת מ"מפלי החול הקטנים שפיזרו פרסותיו" של הגמל ולדמיין את עצמה עם דבשת ולהשתעשע באמירה: "אני גיבנת עם דבשת". אולם האפיון מתרכז בבחירות של פֶּאטְמָה, המנוגדות למקובל ויש בהן נימה של מרדנות, בעיקר משום שהיא נערה: "היא הרי בחרה להנהיג את הגמל בעצמה, כמו הגברים" במקום לשבת עם אמה באפיריון. כאשר אמה "שלחה לעברה תנועת יד גוערת, פֶּאטְמָה הבינה היטב את משמעות התנועה והתעלמה ממנה". למרות העייפות היא שואלת את עצמה שאלה ביקורתית ביחס להחלטה של סבה, שאותו היא מכבדת כמו כל בני השבט: "מדוע התעקש סבה על המסע, דווקא בימיו הראשונים של הרמדאן המבורך?" הפקפוק בהחלטה של סבה, ראש השבט, נעשה מתוך הבנת המצב והקשר בין ההחלטה לצאת למסע לבין העובדה שהמעין יבש ו"אימת הרעב ריחפה על כל בני השבט" - מה שמעיד כי פֶּאטְמָה מכירה את המדבר. כאשר השיירה מתארגנת לשנת הלילה, פֶּאטְמָה מנסה לסייע לאביה בהתארגנות. אביה גוער בה על כך ושולח אותה לנשים שהכינו את ארוחת שבירת הצום. מערכת הקשרים המיוחדת שנוצרה ביוזמתה עם אביה, ובעיקר עם סבה, אינה שגרתית בתרבות הבדווית המקפידה על הפרדה מבנית בין תפקידי הגברים לתפקידי הנשים.

הקשר המיוחד עם הסב מתפתח במהלך המסע הפיזי, הנפשי והרוחני של פֶּאטְמָה, ומעלה שאלות: **האם זה מסע התבגרות או מסע חניכה לקראת תפקידה? מה הקשר בין צומתי התבגרותה לבין תפקודה כמנהיגת מסע השבט? מה תפקיד הסב במסע של פֶּאטְמָה?**

לאחר ארוחת האפטאר, ולאחר שפֶּאטְמָה "לגמה כוס מים והסתפקה בתמר אחד להשביע את רעבונה", היא "התגנבה החוצה מאוהל הנשים והלכה לחפש את סבה". פֶּאטְמָה יוזמת. תחת כיפת השמים היא שואלת את השאלה שניתן להתייחס אליה כשאלה של ילדה, התוהה על יכולותיו של סבה: **איך אתה יודע את הדרך בלי ללכת לאיבוד במדבר החול העצום הזה?** ואפשר להתייחס אליה גם כשאלה פילוסופית קיומית – **כיצד בני אדם מסוימים יודעים את דרכם, בין אם במדבר ממשי או במדבר כמטאפורה לעולם או למציאות? כיצד יודעים להיחלץ ממצב שנקלעים אליו ודומה שאין ממנו מוצא? האם יכולת זו הופכת אותם למנהיגים/ות?**

השאלה ברובד העלילתי וברובד העיוני-קיומי הופכת לעמוד השדרה של העלילה. פֶּאטְמָה ממשיכה להתלוות לסבה, להתבונן בהתנהגותו, ללמוד ממנו את סודות השמים והכוכבים ולפעול כנערה מתבגרת. חלק מהתשובות לשאלה ניתנות בהתרחשויות העלילה, חלקן בצומתי המבחן ובביטויי ההתבגרות של פֶּאטְמָה, וחלקן בדברי הסב עצמו.

את תשובת הסב ניתן להבין ברבדים שונים. ראשית, כמענה ישיר לילדה סקרנית: "אין צורך בחוכמה מיוחדת. צריך לפתוח את הלב לאור השמים. אור השמים פותח לי את הדרך". זו תשובה שמעלה שאלה נוספת: "איך אתה פותח את לבך לאור השמים?" ולמעשה גם שאלות נוספות, שאינן מופיעות בסיפור במפורש אבל ניתן להסיק אותן מתוך הסיפור: **מהו האור המראה את הדרך? מה הקשר בין האור ל"לבבות טהורים"? האם הכוונה לקוראן, שנחשב למקור אור למאמיניו או שלאור המנתב ישן פרשנויות אחרות? מה הקשר בין האור לבין הרמדאן, זמן ההתרחשות של המסע? האם האור**

מקורו באמונה? בדת? מהו האור המנטב את דרכם של בני אדם שאינם דתיים ו/או שאינם מאמינים באלוהים? מי זוכה באור ובזכות מה זוכים בו? האם מי שזוכה באור הוא המתאים למנהיג/ה?
שאלת משמעות האור מופיעה בכמה צמתים בסיפור, וניתנות לה תשובות המעמיקות את הקשר בין האור לבין התבגרותה של פאטמה, אבל בכל צומת ניתן להתייחס גם למשמעות האור. ביום הרביעי למסע מתרחש קרב עם אנשי שבט אחר. הסב, מנהיג השבט, מצליח לעצור את הקרב לאחר שהוא "תוקע את חרבו באדמה", פונה אל הגברים הלוחמים אלה באלה כאשר הוא "מפורק מנשקו" ומקשר בין צום הרמדאן כהזדמנות ייעודית לבין הפסקת המלחמה וטיהור הלבבות "עד שיחדור אליהם האור". כאשר הגברים מחזירים את חרבותיהם לנדן "האור ממלא את המקום בשנית". בצומת הזה מתחזק הקשר בין פאטמה לסבה, לאחר שהבינה "לקח" נוסף בתורת החיים של סבה, שהסכים לבקשתה לרכוב על הגמל שלה לצדו, בראש השבט. כשפאטמה מתחילה להכיר את הדרך ולהבין כיצד עוצרים אלימות מתעוררת שאלה נוספת: **מה הקשר בין הפסקת האלימות לבין היכולת לראות ולהבין דברים באור אחר, ומכאן גם לנהוג בדרך אחרת לסיום קונפליקטים?**

במחצית החודש פאטמה מצליחה לצום יום שלם, ואז היא מנסחת תובנה נוספת, שקשורה מצד אחד למשמעות הרמדאן ומצד שני למשמעות שאינה בהכרח דתית - התגברות על קושי כמבחן של בגרות: "הרוח מיטהרת כאשר היא מתגברת גם על הקשיים האחרים", בנוסף לרעב ולצמא. לבסוף פאטמה "טיפסה על דבשת הנאקה" של סבה "והובילה את השיירה בקומה זקופה, ביד חופשית ובקצב קבוע" - מיומנויות המעידות על מקצועיות, אומץ לב ויכולת הכרעה. כל בני השבט "עמדו נבוכים: מי ישלים את המסע? מי ינהיג את השבט ויביא לו מפלט?" מצב זה מאפשר לנסח שאלות מרתקות לדיון:

האם בהתנהגותה העידה פאטמה שהיא אכן עומדת בכל הקריטריונים המקובלים שסבה התכוון אליהם כדי להיות מנהיגה? האם קריטריונים אלה תקפים גם למנהיגות בימינו? מה משמעות העובדה שמתרחשת בסיפור חציית גבולות מגדריים, ואשה נבחרת להנהיג את המשך המסע? אפשר לעשות הקבלה לנשים בימינו – בפוליטיקה, בעמדות אחרות של קבלת החלטות, בעמדות מנהיגות בכל העולם, או נשים שהותירו חותם.
האם העובדה שהסיפור מסתיים בצומת ההגעה לנווה המדבר כיעד המסע "בחג המאושר" עיד אלפיטר תורמת משמעות לדרך, שגם היא סוג של אור?

הסבא של פאטמה ומשמעותה של מנהיגות

הסיפור "בעקבות פאטמה" מזמן התבוננות בדמותו של מנהיג שבט הנווד במדבר מנווה מדבר אחד למשנהו בחודש הרמדאן. ההתבוננות מתחילה בסב, המנהיג המסורתי, ולאחר מכן עוברת לפאטמה, ההופכת למנהיגה בניגוד למוסכמות, שכן היא נערה. פאטמה זוכה בתפקידה בזכות סבה שבחר בה, אבל בעיקר כיוון שהיא יוזמת ומורדת במוסכמות שהיו עלולות לעצור אותה ולמנוע ממנה להוביל את השבט לחוף מבטחים. היא מקבלת החלטות כאדם אוטונומי, מעשי ורציונלי. השילוב בין התעקשותה להיות חריגה ומורדת ובין קרבתה למנהיג אפשר לה להפוך למנהיגה. הסב, מנהיג השבט, מופיע מיד עם היציאה למסע, כשהוא מכריז על מועד התזוזה. קבלת ההחלטות במהלך הניווט והובלת השבט בלי לאבד את הדרך היא באחריותו ובסמכותו של המנהיג. תמונה נוספת שבה מתגלה משמעות מעמדו וחוכמתו של הסב בתפקידו כשופט ומכריע ברגעי זעם, מריבות וסכנות היא כאשר בני שבט אחר התנפלו על בני שבטו בחרבות, בני שבטו שלפו את חרבותיהם, וקרבו אליהם פרץ. הסב התקרב אל "חבורת הגברים שהתקבצה סביבו... תקע את חרבו באדמה, וכשהוא מפורק מנשקו" הצליח "בשלווה וברוגע" לעצור אותם תוך שימוש במילים מוכרות ומקודשות ולא בנשק. הוא עשה זאת כשהזכיר להם כי בזמן הצום אין רבים ונלחמים. באמצעות אישיותו הרגישה, השלווה והקשובה, הסב עשה שימוש חכם באמונה המשותפת לרבים, כי בלילה זה שורר שלום זמני בכל העולם, שבאותו לילה אין הרג, אונס, מעשי גנבה וכן הלאה, והביא את הנצים להפסיק את האלימות ולפנות איש לדרכו.

רגע נוסף שבו מתגלה כוח השכנוע של הסב הוא כאשר ג'אבר נעלם ופאטמה רצה החוצה לחפשו. האם מגיבה בבכי, האב ש"נטרפה עליו דעתו [...] איים והתרה" החל לצעוד בעקבות פאטמה, אבל נעצר לפי הוראת הסב: "המתן, יא בני, פאטמה תשוב". כאן מתגלה גם אמונו של הסב בפאטמה וגם סמכותו בתוך המשפחה.

בני השבט כואבים ודומעים כאשר המנהיג נקבר, ומכיוון שהם תלויים בו, הם נבוכים וחסרי אונים במותו: "מי ישלים את המסע? מי ינהיג את השבט ויביא לו מפלט?" שכן מלבד היותו מנהיג חזק ומקובל על אנשי שבטו ועל בני השבט האחר, הוא מתגלה כאדם רגיש: לעת ערב הוא מתרחק מאוהלו, יושב תחת כיפת השמים ומנגן "לחן עצוב". הוא רגיש לנכדתו, מזהה את תכונותיה המיוחדות ומטפח אותה. את היחס המיוחד ניתן לראות בתמונות שונות לאורך העלילה, למשל כאשר הוא מקיים איתה שיחה רצינית ובוגרת כמענה לשאלתה: "איך אתה יודע את הדרך?" הוא טופח ברכות על כתפה של נכדתו ועונה לה: "אין צורך בחוכמה מיוחדת. צריך לפתוח את הלב לאור השמים". תשובתו מעוררת אצל פאטמה מחשבה ושאלות נוספות.

הסב תומך ברצונה של פאטמה לרכוב לצדו וסומך עליה, כאשר היא יוצאת לחשכת המדבר לחפש את אחיה. כאשר היא בוחרת לחרוג מהמקובל ולרכוב על הגמל לצדו, "עיניו של סבה עקבו אחריה בהשתאות". הערכתו כלפיה מתבטאת בעובדה שהוא מלמד אותה את ידיעת הדרך באמצעות כוכבי השמים ואת משמעות האור, הנמצא בלבבות טהורים, כאור מנתב. הסב, מנהיג השבט, סומך למעשה את ידו על רצונה של פאטמה להיות מנהיגת השבט, ובכך מסכים גם למאפייניה הנון-קונפורמיסטיים כאישה בדווית בתקופת הסיפור.

מוטיב המנהיגות בסיפור פותח שאלות רלבנטיות גם לימינו: בזכות מה הופכים למנהיג? מי ראוי להיות מנהיג? מהו האור בתפקידו של המנהיג? כיצד משנים מוסכמות ביחס לתפקיד המנהיג, דוגמת השינוי המגדרי בסיפור?

מה משמעות האור בסיפור, ברמזן ובתרבויות השונות?

האור המוחשי מופיע בסיפור בהקשרים שונים ומקבל משמעויות המובילות לאור המופשט, הסמלי, הרוחני-ערכי. אור השמש בסיפור מתפקד כשעון המכוון את תחילתו של כל יום במסע, את תחילת הצום עם הזריחה "בירכתי האופק" ואת סיומו של יום המסע ויום הצום, עם השקיעה ורדת החשכה. זה הזמן לקריאת ערבית שלפני ארוחת האפטאר לשבירת הצום. הצום מתקיים בשעות האור, כפי שכתוב בקוראן: "אכלו ושתו עד השעה אשר בה תוכלו להבחין בין חוט לבן וחוט שחור, לעת שחרית, ואחר המשיכו בצום עד רדת הלילה" (סורת הפרה 2, פסוק 187). וגם, "הוא אשר עשה לכם את הכוכבים למען תיישר דרככם לאורם בחשכת היבשה והים. כך נציג את האותות אחד אחד בפני אנשים מבינים" (סורת המקנה 6, פסוק 97) (בתרגום אורי רובין).

אור הוא אחד משמותיו של אלוהים. אחת הסורות בקוראן נקראת סורת האור (24). אור המדורה משתלב בנוף המדבר הלילי וב"קצב רוחות המדבר", ואורות הכוכבים ממלאים תפקיד של "מפת הדרך", מפה שפאטמה לומדת מסבה ומשננת כאשר היא נוטלת את האחריות להוביל את השבט. אור המדורה הוא סמל לנדיבות בשפת תושבי המדבר. אור המדורה הוא סימן שכל עובר אורח מוזמן להתארח באוהל המואר ולאכול מהאוכל המתבשל על המדורה, גם בלילה. במדבר אין תחנות רענון ומסעדות וערך הנדיבות חשוב מאוד.

האור שמלווה את העלילה ויוצק בה משמעות נוספת הוא האור שעליו מדבר הסב -- האור המכוון את בני האדם בדרך הנכונה במדבר, בין שזה מדבר של חול ובין שזה מדבר החיים, כפי שהסב מציגו כאשר הם יושבים תחת כיפת השמים: "צריך לפתוח את הלב לאור השמים... אור השמיים פותח לי את הדרך". האור החיצוני חודר ללבנו של האדם והופך לאור פנימי, ויש קשר הדוק בין האור המכוון את דרכו של האדם לבין טוהר לבו. במהלך המסע פאטמה מקבלת גם מענה לשאלתה: "איך אתה פותח את לבך לאור השמים, יא סבא?" הלב נפתח לאור בזכות ההיטהרות המתרחשת כאשר מתגברים על קשיי הרעב והצמא וקשיים אחרים.

את התובנה הזאת ניתן לקשר לחודש הרמדאן, הנחשב באמונה המוסלמית לחודש ההיטהרות, לקראת הקוראן שהמלאך גבריאל הוריד בלילת אלקדר. "הקוראן הוא האור המנתב את דרך חייהם של

המאמינים ובזכות קיום המצוות בקוראן נפתחים השמיים ומשאלות ליבם של המאמינים נענות". משמעות זו קיימת גם בדתות המונותאיסטיות האחרות (ראו "האסלאם", חוה לצרוס-יפה, האוניברסיטה המשודרת, 1980).

האור מופיע גם בתפיסות עולם שאינן דתיות, הרואות באור תובנה אנושית רגשית או שכלית, אינטואיציה המובילה את האדם בדרכו וברגעי התלבטות וקבלת החלטות. כשלב נוסף בתהליך התבגרותה, פאטמה הבינה את "משמעות הלקח שדרש לה סבה" ואת הקשר לאור לאחר שהצליחה לצום יום שלם. טקסי התבגרות בתרבויות שונות בעולם כוללים התנסות בקשיים ובסבל, המזכים בהכרה ובאור המנתב את דרכם של המבוגרים.

סמל מוחשי לאור הוא הפנס. בתחילת ימי האסלאם נהגו המוסלמים להשתמש ב"פאנוס רמדאן", וגם כיום הוא עדיין משמש כסמל החג. זהו פנס המיוצר ממתכת ומזכוכית צבעונית, שסביבו התאספו המוסלמים בבוא חודש הרמדאן ובלילותיו. הפנס היה משמש את המסחרן (המעוררים) שתפקידם להאיר את הנמים לארוחת ה"אמסאכ", או בשמה האחר "צחור", הנותנת כוח לקיים את הצום במהלך היום ומתקיימת לפני עלות השחר.

האור בחג הרמדאן מקבל בשנים האחרונות ביטוי נוסף בעיר חיפה, שבה יזמו את "החג של החגים" דרך המוטיב המשותף של האור על שלל משמעויותיו. בחיפה משלבים את הרמדאן יחד עם חג החנוכה היהודי וחג המולד הנוצרי. לכבוד החג המשותף בשנת 2013 עוצב **בול האור**, המציג את סמלי האור: הפנוס המוסלמי משולב בחנוכייה היהודית, ושניהם עטופים בענפי עץ האשוח סביב כוכב הולדתו של ישוע הנוצרי.

בתרבויות רבות האור נחשב לטוב המוחלט והטהור. הוא מסמל נס, התגלות, חוכמה והתפכחות ומופיע כמוטיב של ניצחון – האור הגובר על החושך כסמל לניצחון החיים על המוות. האור בהקשר של חיים ומוות במיתוסים שונים. בסיפור הבריאה האור מהווה מרכיב מרכזי בתהליך היווצרות העולם מתוך ריקנות מוחלטת או מרחב חסר גבולות של מים, ישימון חסר תוואי ואפוף חשכה. יצירת האור מאפשרת את ההבדל בין אור לחושך. האור הוא דבר מוחשי ומשמעותי בחיי היומיום, אבל הוא גם נתפס כמופשט, שכן הוא נברא בדרך מופשטת: באמירה ובדיבור, ומשמש מטאפורה לטוב ולחיובי. לאור ולחושך אלים המיציגים אותם והם נמצאים במאבק תמידי על השליטה בעולם, ובעיקר על בני האדם (ראו רוי ויליס, "המיתולוגיה של עמי העולם", הוצאת ידיעות אחרונות, 2004).

גם בסיפור "בעקבות פאטמה" האור מתקשר לחיים ולמוות, שהרי הוא מנתב את דרכו של הסב ולאחר מכן את דרכה לנווה המדבר, נווה החיים, המציל את השבט ממוות.

החשיבות של קריאת אורות השמים וידיעת הכוכבים ומועדיהם היא קיומית לנוודים במדבר. ידע זה משמש לכמה צרכים: קביעת מועדי התפילה, קביעת תחילת חודש הרמדאן וסיומו לפי הירח, מועדי הגשם, הרוח והיובש, וניווט בנדידה ממקום למקום, משום שהחולות במדבר משנים את צורתם כל הזמן. אסטרונומים מוסלמים נודעו כבר מראשית האסלאם.

מהם השימושים שעושים בימינו במושג "אור", מעבר למשמעויות בדתות השונות?

מה משמעות הצום בסיפור ובתרבויות שונות?

מסע השבט, מנווה המדבר שיבש לנווה המדבר החדש, מתנהל במהלך הרמדאן, והצום מוסיף על קשיי המסע במדבר הלוהט. הצום ומנהגי שבירת הצום, בארוחות האפטאר והאמסאכ, מהווים מסגרת להתנהלות השבט בימי הרמדאן. התמונה הראשונה שמספרת על ההתמודדות עם קושי הצום היא של ג'אבר, אחיה הקטן של פאטמה. ג'אבר מנסה לצום אינו לוגם מנאד המים שהיא מגישה לו, אבל "החזיק מעמד רק דקות אחדות בלבד ולאחריו נכנע לצימאון", ומבטיח לפאטמה שביום המחרת יצום. הצום בסיפור הוא את מבחנה המכריע של פאטמה. "רק כאשר הצליחה פאטמה לצום במשך יום שלם ולהתגבר על קשיי הרעב והצימאון, הבינה את משמעות הלקח שדרש לה סבה... הרוח מיטרת כאשר היא מתגברת גם על הקשיים האחרים". אז היא גם הבינה את הקשר בין התמודדות עם קשיים והתגברות עליהם לבין היכולת לזכות באור המנתב את האדם בדרך הנכונה. החוסן הפיזי והנפשי המתעצם בזכות ההתגברות על צרכים ויצרים מבגר אותה. הבגרות היא אפוא גם היכולת להגיב באופן

שקול ורצינונלי, כפי שהסב ידע להפסיק את האלימות בין השבטים. בקרב האלים הציג הסב-המנהיג את האמונה ש"הצום הוא המגן", אבל הוסיף גם את הקשר הרצינונלי המתחייב: "אם יום צום הוא זה, איש לא יבעט ולא יתכחש לו".

מנהג הצום קיים בתרבויות שונות. בשתי התרבויות – היהודית והמוסלמית – המאפיינים המרכזיים שברמדאן וביום הכיפורים דומים מאוד. למשל, ברעיון שהצום הוא הדרך לחזרה בתשובה, לחרטה ולהתקרבות האדם לאלוהים. כמו כן, בשני המועדים מקיימים תפילות וצדקה שנועדו להשפיע על גזירת גורלו של האדם. בנוסף, דמיון קיים גם בקשר שבין האירוע ההיסטורי שאותו החגים מציינים ובקשר שבין החגים לטקסט המקודש המרכזי. על פי חז"ל, יום כיפור מציין את הורדת לוחות הברית בידי משה, ועל פי הקוראן בלילת אלקדר, ליל גזירת הגורלות, ברמדאן החל מוחמד להוריד את הקוראן מן הלוח השמימי באמצעות המלאך גבריאל.

הצעות לפעילויות וביצועי הבנה תהליכים

- שחזור ההתרחשויות בעלילה ברצף, תוך מתן שם לכל התרחשות
- מתן שם אחר לסיפור
- חלוקת הסיפור לתמונות, לקראת המחזתו
- שיחה בין כמה מאנשי השבט המתבוננים בקשר בין פאטמה לבין סבה כשהיא רוכבת לצדו
- מיהו המנהיג האידיאלי לדעתך? למה? אילו תכונות של מנהיג הן החשובות ביותר?
- השלמת הפרק החסר: מדוע פרץ הקרב בין שני השבטים?
- השלמת התמונה: כיצד חיו בנווה המדבר שזנחו? כיצד נראה נווה המדבר החדש?
- הוספת פרק סיום לסיפור: בחירת המנהיג/ה לאחר שהגיעו לנווה המדבר החדש.

הצעות לביצועי הבנה מסכמת

1. המחזת הסיפור והעלאתו כהצגה
2. הכנת סרטון מצויר בנוי מתמונות
3. עבודה עיונית אישית או קבוצתית על אחת משאלות החקר הנ"ל שלא נדונו בכיתה לקראת הוראת עמיתים
4. האור שבתוכי: כל אחד מקבל נר ומתבקש לצייר או לכתוב על "האור שבתוכי". לאחר מכן, אוספים את כל הנרות ויוצרים עיגול ותולים על קירות הכיתה את הציורים והרשימות.
5. הכנת ציור קיר קולקטיבי המתאר את מקום ההתרחשות ותמונות מתוך העלילה.
6. מפגש (שיחה או השוואה) בין פאטמה לבין דמויות של צעירים/ות העוברים תהליכי התבגרות.

מתוך הסיפורים האחרים באנתולוגיה:

מפגש בין פאטמה לויקטוריה, אורטל או דמות אחרת מהסיפור לשבועות ("להקת הלבבות הבודדים") מפגש בין פאטמה לנעים שגדל לבדו בטבריה, מהסיפור ליום כיפור ("שפת אילמים") מפגש בין פאטמה למוחמד מהסיפור לעיד אלאדחא ("מתן בסתר"), אשר הפך מילד שובב לבוגר הלוקח אחריות על עשייה למען משפחתו; ומפגש בין פאטמה לבן המתבגר של בן ג'לון ולנערות היהודיות המתבגרות עליהן הציף בסיפור המימונה ("תה מתוק עם נענע").

פרסום זה הופק בסיוע האיחוד האירופי. האחריות הבלעדית על תכניו של פרסום זה נתונה בידי עמותת הגר לחינוך יהודי-ערבי לשוויון ואין להתייחס אליהם בשום אופן כמשקפים את עמדות האיחוד האירופי.

This publication has been produced with the assistance of the European Union. The contents of this publication are the sole responsibility of Hagar Jewish-Arab Education for Equality and can in no way be taken to reflect the views of the European Union.